

ԳՆՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ԱՆԱՒԱՐՁԱ

Ժ. — Գատմութիւնը. — Գատմութեան հնագոյն շրջաններուն անծանօթ մնացած այդ անուանի քաղաքը սկսեալ ծաղկել ու յիշելու Հռոմէականաց տիրապետութեան սկիզբը՝ երբ հռոմէական զօտաւոր Իլիսան մը կը նստէր և որոնցմէ մէկուն հրամանով Տարագոսեան վկաները նահատակուեցան քրիստոնեաներու դէմ սարքուած հալածանքներու ժամանակ:

Անաւարդա երբեմն կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքներէն մէկն էր: Ըստ Ստեփանոս Բիւզանդացիի, քաղաքը հիմնած է Ալարպաս անունով մէկը, մինչդեռ իր քննադատը կ'ըսէ որ այդ անունը յատկապէս տրուած է քաղաքին՝ զեղնագոյն ա'յն ժայռին պատճառաւ՝ որուն մօտը կառուցուած է քաղաքը: Արդարեւ սեմական լեզուներու մէջ ܒܪܝ կը նշանակէ flavescere: Սուրիաց, համաձայն Ստեփանոս Բիւզանդացիի, Անաւարդայի հիմնադիրը կը կոչէ Զարգաս: Ըստ այս հեղինակին, այս հնագոյն քաղաքը նախ ստացած է Դիոկենսարիա անունը, բայց երկրաշարժէ մը աւերուած ըլլալով ներքի կայսեր ժամանակ վերակառուցուած է յիշեալ իշխանի ձեռնտուութեամբ Անազարպոս անուն ծերակուսականի մը կողմէ: Եւ սակայն այս հաստատումը կը հերքելի Գլիքիոսի վկայութեամբ՝ որմէ կը հետեւի որ Անազարպոս անունը աւելի հին է Դիոկենսարիա անունէն:

Օգոստոս կայսր, Արեւելքը շրջագայելու ընթացքին, չափազանց զբաւուեցաւ քաղաքին ունեցած առաւելութիւններէն, որուն վրայ հրամայեց ընդարձակել զայն, անոր տալով «Քայսարէիա Բոս Անազարպոս» անունը, կոչում մը՝ զոր կը գտնենք այս հին քաղաքին կայսերական մետալոններու վրայ: Քրիստոսէ 19 տարի առաջ տեղի ունեցած այս կոշուածով է որ կը սկսի Անազարպայի կամ Անաւարդայի առաջին դարաշրջանը:

Կայսերական շնորհին արժանացած Անազարպոս քաղաքը արագօրէն կը սկսի մեծապէս ծաղկել ու կը ստանայ բազմաթիւ առանձնաշնորհումներ, մինչև իսկ անկախութիւն վայելելով կոմսոյիոսի օրով: Իսկ Գարազալլայի օրով կը դառնայ մայրաքաղաք, Մաքրէնի ժամանակ *ἐνδοείος* տիտղոսը կը ստանայ և Փիլիպպոս Արաբացիի ժամանակ ալ ազատ կը հռչակուի:

Առաջին և երկրորդ կիլիկիոյ բաժանման շրջանին, Անաւարդա երկրորդ կիլիկիոյ քաղաքացուի հռչակուած, կառաւ վարուեցաւ *ἡγεμὼν* կամ praeses տիտղոսը կողմ անձէ մը: Յուստինոսի օրով երրորդ երկրաշարժէ մը չափազանց քնատուեցաւ. այս իշխանը երրորդ անգամ ըլլալով քաղաքը վերաշինեց և իր անունով կոչեց Յուսիֆնուպոլիս: Ի վերջոյ, Յուստինոս կայսեր օրով նախորդներէն շատ աւելի սոսկալի երկրաշարժ մը զրեթէ մբռնողովին քաղաքը կործանեց: Այս վեհագեղ իր նախորդներուն օրինակին հետեւելով զայն վերականգնեց և իր անունով քաղաքը այս անգամ ալ կոչուեցաւ Յուսիֆնուպոլիս:

Անաւարդա քաղաքը, ինչպէս տեսնենք, իր շրջականերով քանիցս անգամներ կրեց բուռն երկրաշարժներու բուռն հետեւեալները և վերջին հարուածը ա'յնքան սոսկալի եղաւ որ անկանգնելի կործանեցաւ: Առաջին աղէտը կրեց Բ. զարուհ (Ք. յ.) ու վերականգնեցաւ Ներուպոս կայսեր օրով: Երկրորդ անգամուն կործանեցաւ Յուստինոս կայսեր օրով՝ 525ին. և իր անունով կոչուեցաւ Յուսիֆնուպոլիս ու ասկէ քիչ յետոյ Յուստինոս կայսր զայն վերստին կառուցեց և իր անունով կոչեց Յուսիֆնուպոլիս: Անաւարդայի կրած յաջորդական այս երեք վերակառուումները ինքնին բաւական են հաստատելու թէ բնական որպիսի նպաստաւոր դիրքի մը վրայ կը գտնուէր քաղաքը հինէն ի վեր և թէ որքան կարեւոր էր անոր ռազմական դիրքը ըլլալով ամրաշին, պարսպապատ քաղաք մը բովանդակ կիլիկիոյ մէջ՝ ուր բիւզանդական բանակը իր հարաւային սահմաններուն վրայ գետեղած էր իր լաւագոյն պահակազուհը: Երբ յետագային խուժ մը քաղաքը հալածուեցաւ, Ռուբեն իշխանի գլխաւորութեամբ, Տաւրոսեան լեռնաշղթաներէն անցնելով կիլիկիա մտան կորս

սըւած Մեծն Հայաստանի տեղ փոքր՝ բայց զօրաւոր նոր հայրենիք ու պետութիւն մը կերտելու ու զինուորապէս ու անտեսապէս հետզհետէ տկարացած Յուններուն ձեռքէն կիլիկիան գաւառները իրենց մարոցներով յաջորդաբար գրաւելու և փոխաստակոյն յոյն զինուոր և սպաններու տեղ նորասաց երկրին ամէն կողմը հայկական-ազգային պահակազուեղեր պնդու, ամրացնել առաջին քաղաքը որ սկիզբէն իսկ Հայոց Զեւքը պիտի անցնէր, Անաւարդաւ էր, որ Ռուբինեան երիտասարդ իշխանապետութեան մայրաքաղաքը պիտի դառնար 1095էն մինչև 1182, որ մինչև Հեռն Բ. յաջորդաբար պիտի նստէին Ռուբինեան առաջին զաքուն Անաւարդաւ նշանաւոր եղաւ իբր ձեռնդավարը Դիոսկորոս մեծ բռնիկին, թէև իր ձեռնդեան տարին ճշգրտած չլլալ: Բ. դարուն հոս ծնաւ Ուպիանոս քերթող: Դ. դարու սկիզբին Անաւարդաւ արդէն մայրաքաղաք է, ինչպէս որ յայտնի է Վաղեւրիանոս կայսեր ժամանակ (253-260) կոխուած պղինձէ գրամներէն՝ որոնց մէջ երեսին վրայ կ'երեւայ Վաղեւրիանոսի պատկերը:

Երբ Մեծն Կոստանդինոս կայսր իր ընդարձակած աւել կայսրութեան կցեց հաւրաւարեւելեան նահանգները, քաղաքական նոր օրէնքներ և սահմաններ կարգաւորելով, կիլիկիան բաժնեց երեք նահանգներու: Առաջին Կիլիկիա՝ մայրաքաղաք ունենալով Տարսոն, իբր հիւպատոսական գեղրոն (Consularis): Երկրորդ Կիլիկիա՝ մայրաքաղաք ունենալով Անաւարդաւ՝ ուր կարգեց իշխան նահապետ (Praeses) մը և երրորդը՝ Իսաւրիա կամ Քարուս, Կիլիկիա, Սելեւկիոս զինուոր քաղաքով՝ ուր նիւսապետ կարգեց իշխան նահապետ մը: Սելեւկեցական տեսակէտով այս նորոտաց նահանգներն ալ օժտուեցան եպիսկոպոսական թեմերով: Առաջինը բաժնուեցաւ հինգ թեմերու (diocèse), երկրորդը՝ ինը և երրորդը՝ Սելեւկիոյ անունով՝ քսանըւոր թեմերու: արուած ըլլալով Անտիոքի պատրիարքական Սթոքի կեդրոնական հանգամանքը և քրիստոնեաներով բազմամարդ չըլնալով: Տարսոն և Անաւարդաւ քաղաքական, զինուորական և առեւտրական կեդրոններ էին, իսկ Սելեւկիոս՝ Անտիոքով՝ կրօնական մայրաքաղաք էր: Գրեթէ յետոյ:

Թէոդոս Փոքր կայսեր օրով ալ (444) Անաւարդաւ զինաւոր քաղաք հռչակուեցաւ Երկրորդ Կիլիկիոյ, ինչպէս որ կը հաստատէ Մովսէս Խորենացին ալ «Ա. և Բ. Կիլիկիայը են . . . որոց մայրաքաղաքը են Տարսոն և Անաւարդաւ, ընդ որովք և աշխարհք բազումք և բերդք» (*):

Համարոնացի եւս իր ժամանակին կը գրէր. «Անարդաւա և Սիւս և որ ընդ նոքոք աշխարհք», պատմելով այնքան երկար դարերու քաղաքին բարգաւաճ և համբաւեալ անցեալը: Բնութեան արուարքները որքան կը տապալէին այս անուանի բերդաքաղաքը, այնքան մարդկային ճարտարութիւնն ու ստրպողութիւնը կը նորոգէին ու կը վերաշինէին դայն, հակառակ աշխարհակալներու և ընչաքաղցներու յափշտակութեանց նշուակ դառնալուն: Վիլհալմ Բարաթ Արարներն ու Յոյներն էին որոնք ստեղծ կը յռնաբարէին Կիլիկիոյ այս և այլ ծաղկեալ քաղաքները:

Արար պատմիչներու համաձայն նախ Հարուն էլ-Լաշիտն էր որ Ը. դարուն վերջերս Անաւարդաւ գրաւեց և ամրացնեց յետոյ քաղաքը հոն բնակեցուց պարսիկ և հնդիկ զաղթականներու թ. դարու առաջին կիսուն Միւթասսէմ ամիրապետ կը գրաւէր բերդաքաղաքը: Իրմէ յետոյ, 860ին, Միւթէվաքթիլ գահձեալ կը նստանէ քաղաքը՝ ուրկէ 880ին սակայն, Յունաց Վասիլ Ա. կայսր հալածելով Արղլլա զօրովարը, կը տիրէ քաղաքին ու կը քանդէ չըլեկայքին քանի մը բերդերը, ինչպէս Կայստոս Կառապան, Կասաբան, Կարաան, Արքաւա կամ Արապաւա, Հոսամ, Ենգելեխալ կամ Երիմոսիկէ՝ հաւանաբար Անաւարդաւ՝ Անտիոք ուղղութեան վրայ: Ժ. դարու կիսուն այս կողմերուն կը տիրէին արպէի Եգիպտոսի ամիրապետները՝ որոնցմէ կը խլին ասկայն Արարները: Մասթէզօ Ուսայնցի կը պատմէ որ 962ին Արարները Եգիպտոսի թագաւորէն գրաւեցին Անաւարդաւ և Հաւէպ քաղաքները և կոտորեցին քաղաքի քրիստոնեաները (**): Երկու տարի յետոյ, սակայն, Յունաց Նիկիփոր Փոռաս կայսրը կրեւէ կղզին գրաւելով խորտակած եղաւ այսպէս արար ծովահէններու ուրջը՝

(*) Պատմութիւն Հայոց, Վերստիկ, 1843, էջ 603:

(**) Մասթէզօ Ուսայնցի, Երեսնամեակ, էջ 61:

որ սարսափեցուցած էր կղզիներու և եւգէական ծովի բնակիչները: Կրեոտէի գրաւումով կայսրը վերադառնալէ կը դառնար Միջերկրականի մէջ ռազմագիտական և առեւտրական կայանի մը: Այս յաջողութեանէն վերջն է որ Նիկիոյ ֆոկաս նոյնքան յաջողութեամբ պատերազմ կը մղէր Արեւելքի մէջ, Ալէքի էս-Տօփլա սուլթանին դէմ ու գոտարին պաշարումէ մը յետոյ կը յաջողէր առժամայէն գրաւել Համատանիներու մայրաքաղաք Հալէպը, ինչպէս նաև Անաւարզա, Տարոն, Միոսիս և Ատանա քաղաքները և մասնաւորապէս ամրացնելով Անաւարզան ու ծախսելով երեք միլիոն տիրամ (լուրջ 120.000 սփրիլիկ)(*):

Ըստ յոյն պատմիչներու, Բիւզանդացիք յետուշինից բերդ կը գրաւեն և 965ի աշրաւանքներու ատեն քսան ուրիշներ կ'աւելցնեն անոնց վրայ: Հայազգի Յովհաննէս Ջմէկիկ և Վասիլ Բ. կայսրեր կը յաջողին պաշտպանել Անաւարզա մեծ քաղաքը իր վիճակներով, բայց Թեոփրա կայսրուհիի օրով (1054-58), Անաւարզա դարձաւ՝ վիճակայէն յալլազիներու ձեռքը, բազմալ կոտորածով և գերեզմարութեամբ ու թէև Յոյները դարձաւ կը գրաւեն քաղաքը, բայց փոխուած էր ալլես կիլիկիոյ քաղաքական գրութիւնը և ՓԱ. դարու վերջերը իսլամիկներու բանակները գրաւած էին Անաւարզայէն ինչև Անտիօք տանող գիծը:

Անաւարզա քաղաքի պատմութիւնը մինչև հոս կը պատկանի անոր նախահայկան շրջանին: Ասկէ յետոյ ան, ինչպէս Կիլիկիոյ լեռնային արեւմտեան մասը, հայկան իշխանութեան տակ է ալլես, Թորոս Ա. յաջողած ըլլալով, ՓԲ. գարու ակիբը, անոր բարձրութեանց վրայ հիւր գնելու Ռուբինեանց Հարառութեան, Յունաց ձեռքէն խլելով այդ երկրամասը ու անոր մայրաքաղաքը ընտրելով պատմական Անաւարզան:

Թորոս այս առթիւ օգնութիւն գտած էր բոլոր Կիլիկիցիներէն՝ որոնք Յունաց քանաութիւններէն զգուշ, յանկարծ ոտք ելած էին զինուած վիճակով և ամէն կողմէն Յոյները վտարած: Ամենէն վերջ Անա-

ւարզան ալ՝ որ Յոյներուն զինուորական և վարչական հեղորոն էր և ուր Անգրոնիկոս դուքս ամրանալով Թորոսի կը սպասանար, պաշարեցին ու կատաղութեամբ կըռւելով, քաղաքը գրաւեցին, մէջի Յոյները հալածեցին, շատերը գերի տարին որոնց հետ Յոյներուն օգնող Համբրոնի Օշին և Բարձրբերդի Վասիլ հայ իշխաններն ալ: Թորոս Ա. Գերմանիկի ժողովն կոմսէն սյուլով ոսկւոյ և արծաթոյ՝ զնած էր Տիրատոյ պատկերը, հաւանաբար Մանտալեանց Պիպուի բերդէն վերցուած ու զետեղուած Անաւարզա նորոտաց քաղաքին մէջ իր կողմէ կառուցուած և Զօրավարաց անուանուած տաճարին մէջ, ինչպէս որ արձանագրին վրայ կը կաշարացուի: Թորոս Ա. ի զինուորական տկարութենէն օգուռւելով տառնորոտ հազար զօրքով նախ Պարսիկները յարձակեցան, անցնելով Տաւրոս լեռներէն և Անաւարզան իր շրջականներով աւերելով ու բազմաթիւ գերի և աւար ես առնելով, դարձան Մարաշի գաշտի վրայով: Երկրորդ անգամ 1110ին, թրքական զօրութեան կէր որ մտաւ Անաւարզա գետաօրը և բազմաթիւ ջրիտաններն կոտորեց և Թորոսի օրդի կոտորանին իշխան Համարձակելով անոնց դէմ պատերազմել, ըստ արքունի պատմիչին, Թուրքերն ալ վերահարձան իրենց աշխարհը: Այս անցողակի թշուառէն յետոյ, Թորոս խաղաղութեամբ և բարի համբաւով տասներկու տարի ետ իշխեց մայրաքաղաք Անաւարզայի մէջ՝ որ 1117ին ապաւինեցաւ Հայոց մեծ իշխաններէն Սին, Պիրի բերդատէր Վաստիկ օրդի՝ Աղլաբալի, որ Ֆրանկ իշխաններէն անվերջ նեղուած էր: Թորոսի եղբայր Լեւոնի օրով, Յունաց Յովհաննէս Ալեքս Պերսիկոսէն կայսր, 1137ին, երեսուրեցօթ օր տեւող խիստ պաշարումէ մը յետոյ զըրաւելով Անաւարզան և Լեւոնի բոլոր երկիրները և Լեւոնն ալ բոլոր ընտանիքով գերի բռնելով, Կ. Պոլսի զրկեց, օւր և մեռաւ: Յովհաննէս սակայն գտաւ իր արժանի պատեժայ Ետըլ վեց տարի յետոյ երբ Անաւարզայի մերձակայ լեռնային անտառի մը մէջ կինչի որսորդութեան ելած էք, զեղուած աղեղի նետէն զարնուելով, մաւհացաւ և իր իշխանները աղիքները հաւնելով, տեղւոյն վրայ իսկ թաղեցին և զմասուած մարմինն ալ տարին Կ. Պոլսի՝

(*) A. A. Vasiliev: Histoire de l'Empire Byzantin, Paris, 2^e edition, 1932, էջ 409.

ուր և ամփոփեցին: Իր որդին և յաջորդը՝ Մանուէլ կայսր, որ հօրը հետ կը գտնուէր որսի, հօրը մահուան տեղուին վրայ վանք մը հիմնեց իբր յուշարձան և Կ. Պոլիս գտնաւորով, բաշխեցաւ հօրը գահուն վրայ: Քանի մը տարի յետոյ, սակայն, Թորոս Բ. ազատելով Բիւզանդիոնի իր արգելարանէն, դարձաւ Կիլիկիա և շուտով գրաւեց Անաւարդան, որմէ վերջ կրկին դարձաւ Հայոց մեծ Պարոնին մայրաքաղաքը և որ անկէ յետոյ անգամ մըն ալ անցաւ Մանուէլ կայսեր ձեռքը, Մամիստիայի հետ:

Երբ 1182ին Լեւոն Բ. Թազաւոր պըսակուեցաւ, Սիսը ըրաւ իրեն մայրաքաղաք ու Անաւարդաւ ամուրը, երբեմն ա՛յնքան ճոխ իբր զինուորական, առեւտրական և մշակութային կեդրոն, կարճ ատենուան մէջ կորսնցուց իր կարեւորութիւնը, ա՛յն աստիճան որ ԺԳ. դարու առաջին տարիներու. քաղաքը պահ մը գրեթէ ամայաւցաւ:

Անաւարդայի մերձակայ գաշտերէն մէկուն, Pratum Palliorumի վրայ էր որ 1180ին տեղի ունեցաւ մեծ ճակատամարտ մը՝ ուր Անտիոքի իշխան Պիմոնէզ Հալէպի և Դաւանդուսի սելջուք իշխան Ռէտփանի հրամանատարութեան տակ կռուող Սարակինոսներու վրայ տարած յաղթութեան մը ընթացքին մեռաւ (*):

Թէեւ Սիս չբեկուցուեց և ամրութեան տեսակէտով գերազանցեց Անաւարդան և այնուհետեւ դարձաւ Կիլիկիոյ մայրաքաղաքը, բայց սա մնաց ու կը մնայ մինչև այսօր ալ պատմական Կիլիկիոյ ամենէն աւուր բերդաքաղաքը, որ ո՛չ միայն ներսի պահակազօրքը կրնար պաշտպանել, այլև թշնամի ասպատակութեանց վտանգին առջև հրով նշան կուտար շրջակայ բերդերու պահակներուն:

Կիլիկիոյ արքեւնական աթոռին Սիս փոխադրութիւնէն յետոյ, այլեւս պատմութեան մէջ քիչ անգամ կը յիշուի Անաւարդաւ և ա՛յն ալ շատ տխուր պարագաներու մէջ միայն: Այսպէս, ԺԳ. դարու ըսկիզբը, 1307 Նոյեմբեր 17ին, երբ նորապսակ Լեւոն Թազաւոր խնջոյքի աստած էր իր մեծ Թազաւորահօր և հօրեղբոր՝ Հե-

թում Բ.ի հետ, Թաթարներու Պիւրղուխանը դաւաճանօրէն կը սպաննէ Հեթումը, իբր թէ սա արգելած ըլլար Սիսի մէջ մըջ կիթի իր կռուութեամբ և կամ յօտարած չըլլալուն իրեն կռուութեան տալ Հեթումի արքայական ընտանիքէն իշխանուհի մը: Ասկէ յետոյ է որ Անաւարդաւ գղեակին կամ աւանին ստորոտը տեղի կ'ունենայ անազուրոյն կոտորած մը Արարներու Բուզա ոստիկանին կողմէ՝ որ իր սաստիկութեամբ կը յիշեցնէ Նախընտանի կամ Որիմի կոտորածները, և ուր գրեթէ ամբողջութեամբ կը նահատակուի Նախարարաց տունը և ուր քառասունէ աւելի աւագորներ կը կոտորուին և որոնց անունները միտաւր կը յիշատակէ Օշին Սենեկալ և Գուշգուտապը: Եւ սակայն քանի մը տարի յետոյ, 1314ին, այնքան աւերածութիւններէ վերջ, դա՛ւրձեալ կը յիշատակուի Անաւարդայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, Յովհաննէս եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով և իրեն հետ կը յիշուին եկեղեցւոյն քահանայներն ու ուպասաւորներն ալ՝ Կոստանդին և միւս Կոստանդին, Անդրոնիկոս և երկու Բարսեղներ և Ստեփանոս, ինչպէս նաեւ Վասիլ, Թէոդորոս, Յակոբ և Վարդան Սեււոնցի սարկաւազները և հանգուցեալ Թորոս երէց և Նիկողայոս քահանայ: Չենք գիտեր թէ այս անառիկ ամրոցը ինչ դեր խաղաց և որքան ինքրինքը արժեցեց նոյն ԺԳ. դարու վերջին քառորդին մէջ, Կիլիկիոյ ամենէն վճռական տարիներուն, բայց յայտնի է որ 1375ի աղէտէն յետոյ, Անաւարդաւ պահեց գրեթէ դար մը ևս իր գոյութիւնը իբր հայկական կեդրոն և Առաջնորդական աթոռ և թերեւս առեւտրական և արդիւն նաբերական քաղաք, վասնզի 1466ին, ըստ վաւերական յիշատակագրութեան մը, հոն տակաւին կանգուն կը գտնենք Ս. Անտուածածին Նշանաւոր Ուխտատեղի եկեղեցին, չի մօտուր Անաւարդաւ, ընդ հովանեալ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ և այլ սուրբ նշանաց որ աստ կան, և որուն հովանիին տակ Անաւարդայի թեմակալ եպիսկոպոս, 1466ին կը գրէ թղթեայ հաստափոր Ճաշոց մը, այժմ Հալէպի հաւաքմանց մէջը (*):

(*) Մայր Յուլիս Հալէպի Ձեռագրաց, Արաւազ Արքեպիս, Երեսօպէս, Ա. Հատոր, 1935, էջ 233-35:

(*) Victor Langlois: Voyage dans la Cilicie, էջ 434:

Պատմական այս կարեւոր վաւերագրէն դժուար պիտի չլըլար հետեւեցնել որ Անաւարդա, մինչեւ ի վերջ ժՅ. դարու, պահած է իր գոյութիւնը և բերդաքաղաքին բնակչութիւնը շարունակած է իր գոյութիւնը մինչև որ նոր աւերածութիւններ ցրուած են անոր փոքրաթիւ վերջին մնացորդները:

Անաւարդա կիլիկիոյ այլ քաղաքներու նման Փոքր Ասիոյ մասնէն բանուկ քաղաքներու հետ յարաբերող ճամբաներուն վրայ չգտնուելուն, շատ քիչ թիւով ուղեւոր այցելուներ ընդունած է: Վիւպրանդ է որ առաջին անգամ տուած է քաղաքին նկարագրականը: Օլաէնպուրկի կանոնիկոսը Սիսի մէջ Լեւոն Բ. ի թագադրութեան հանդէսներուն ներկայ գտնուելէ յետոյ երբ Անաւարդա ևս այնցելեց, այսպէս կը նկարագրէր զայն իր Ուղեգրութեան մէջ. «Սիսէն ութը մղոն հեռւորութեամբ ամուր բերդաքաղաք մը, կանգնած դաշտագտնէն բարձրացող լեռան մը վրայ»: Ինչպէս կանխեցինք յիշելու, Միլին դարուն Անաւարդայի զինուորական դիրքը շատ նպատաւոր էր, անտարափայտ առաւել չընորհիւ իր բնական անմատչելի դիրքին իբր արծիւներու բոյն և Կիլիկեան միւր իշխանները շատ լաւ գնահատած էին անոր ռազմական կարեւորութիւնը և զայն յաճախ անուանած իրենց signumը, ըստ նոյն Վիւպրանդի՝ որ շարունակելով Անաւարդայի նկարագրականը կ'ըսէ որ նոյն այդ բերդանման լեռան ստորոտը կը տեսնուէին կարեւոր ու բարդաւան քաղաքին աւերականները^(*): Խաչակիրներէն Anazarbas յորջորջուող, Հարուն էլ-Րաշիտէն վերաշինուած և ամրացուած Անաւարդան արաբ պաշտապիր Իսթախրին ալ կը յիշէ ու քաղաքը ցոյց կուտայ զաւորի մը մէջ՝ ուր արմաւենիներ կ'անէին, չըջկալ դաշտերը շատ բարեբեր էին, մինչ քաղաքը գեղեցիկ պարիսպներ ունէր և Ժ. դարուն կը ներկայա-

ցնէր շատ բարդաւան վիճակ մը, այնքան որ ան իր բացառիկ կարեւորութեանը պատճառաւ շատ անգամներ յաջորդաբար կ'անցնէր Ռոյններուն կամ Մանսուկաններուն ձեռքը, մինչև որ Խաչակիրները գրաւելով զայն աւերակ վիճակի մէջ թողուցին, մինչև որ մաս կազմեց Կիլիկեան թագաւորութեան: Ապու 'լ-Ֆիտա ևս կ'ըսէ թէ քաղաքը կը գտնուի ստորոտը բլուրի մը՝ ուրուն գագաթը գղեակ մը կայ ու կը կանգնի Սիսի հարաւակողմը, մէկ օրուան հեռաւորութեամբ ու կ'աւելցնէ որ քաղաքին հարաւակողմը ձայհան գետը կայ^(*):

Երբեմն այնքան մեծ ու չքեղ Անաւարդայէն ոչինչ կը մնայ ո՛չ միայն այսօր, բացի իր ամրակուռ բերդի պարիսպներէն, այլև դարերէ ի վեր, երբ ժՅ. դարէն յետոյ իսպառ անհետացած էր անոր անցեալ, մանաւանդ հայկական շրջանի չքեղ փառքը՝ Քաղաքին լեռան ստորոտը կառուցուած Անաւարդան աւերակներու դաշտ մըն է այսօր՝ ուր հազիւ ըստ Վ. Հանկուայի, քանի մը մնացորդ հետքեր կը վկայեն անոր անցեալ փառքին: Վ. Հանկուայէն աւելի քան ութսուն տարիներ յետոյ, 1936ին, Բրիտանական կառավարութեան մասնաւոր յանձնարարութեամբ, հայասէր Eric H. King անդղիացի պատմագէտը, Կիլիկիա այցելեց, քննելու և երեւան հանելու փափաքով Կիլիկիոյ մեր հայկական վանքերու և ամրոցներու իսկական աեղերը ու իր գիտական խուզարկութեանց արդիւնքը հրատարակեց Asiatic Reviewի մէջ Travels in the ancient Province of Armenia Minor խորագրի տակ, ապա առանձին հատորով, որմէ Անաւարդայի բերդին նկարագրականը տուի սակէ առաջ (Ազդարար, չարաթաթերթ, Պէյրութ, 1943, թիւ 16):

Փարիզ ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ԱՐԳԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
(4) ՎԵՐԸ

(*) Guy le Strange: The Lands of Eastern, Cambridge, 1905, էջ 129, ևաև Ritter' Erdkunde, XIX, 56.

(*) Victor Langlois՝ անդ, էջ 436.

